

A megértés metaforái: kép és pecsét az elmében

Hegedüs Béla

1. a fikciófogalom retorikatörténeti és ismeretelméleti elkülönítése

Évek óta foglalkoztat annak a változásnak a lényege, pontosabban a változás lényegének megértése, ami valamikor a 18. század második felében játszódott le magyar nyelvterületen, s ami a mai modern szépirodalom kialakulásához vezetett. Meggyőződésem, hogy egy adott, de különösen egy átmeneti korszak fikció-fogalmának feldolgozása közelebb visz a probléma megoldásához. Tegnap példákat kaptunk arra, hogy létezik a több szinten létrejövő fikció, és létezik a soha nem változó fikció. Én a tudományos pluralizmus jegyében a továbbiakban érveket hozok arra, hogy a modern szépirodalmat megelőzően nem létezik fikció: se egy, se több: semennyi.

Egyrészt a retorikatörténet felől közelítek a témához, másrészt a prekantiánus ismeretelmélet magyarországi nyomain indulok el. Az előbbit rövidebben (mivel feldolgozottabb), az utóbbit kicsit bővebben ismertetem.

1.1. a retorikatörténet tárgya

Stefan Trappen, német irodalomtörténész a *Simpliciana* 20. kötetében a *Fiktionsvortellungen der Frühen Neuzeit: Über den Gegensatz zwischen "fabula" und "historia" und seine Bedeutung für die Poetik* című tanulmányának elején a következőket írja: „A poézis, a szépirodalom [poetische Literatur] fikciós – az ember szinte visszariad attól, hogy kijelentse ezt a magátólértetődő tényről, és levonja ebből a következtetést, miszerint az irodalomtudomány sok egyéb mellett a fikcionalitás problémájával is kell, hogy foglalkozzék.”¹ A modern szépirodalom szerint többek között az különbözteti meg más nyelvi megnyilatkozásoktól (hozzáteszem: beleértve a nem modern, hanem régi irodalmaktól is), hogy a fikció fogalma által megszabadul a megjelenített dolgoknak a nyelven kívüli valósághoz való kötöttségétől, ami által a fikcionalitás és a hazug/nem igaz ellentétpár kettőse jobban elkülöníthető válik, sőt fel sem merül az igaz-hamis dichotómia.

---

¹Trappen 1998, 137.

Mondanom sem kell, hogy ez jelentős poétikatörténeti fordulatot jelent,² de Trappen ki-jelentéseiből az is következik, hogy szerinte korábban másként volt. Ennek a másként-volt-korszaknak adja a történetét nagy összefoglaló tanulmányában. Különösnek tartja, hogy hosszú évszázadokon keresztül sem a szövegalkotók, sem a szövegeket befogadók nem vesznek tudomást arról, hogy a *historia–fabula* kettőséhez eredetileg még egy harmadik tag is társult: nevezetesen az *argumentum*. S ezt azzal sem lehet magyarázni, hogy Arisztotelész poétiákáját meglehetősen későn fedezik fel újra, hiszen a fenti hármasságot a *Rhetorica ad Herennium* mindvégig, sokak számára ismertén megőrizte, mint ahogy Quintilianusnak a *Poétika* előtt kb. egy évszázaddal újrafelfedezett nagy műve is:

Az elbeszélésnek, leszámítva azt, amely a perbeszédekben használatos, három fajtája van: a mitikus [fabula] a tragédiáknak és a költeményeknek az alapja, s nem tartalmaz valóságos, de még valószerű elemeket sem; a valószerű [argumentum] ugyan kitalált, de megtörténhetett volna, mint a komédiák cselekménye; a történeti elbeszélés [historia] pedig valóban megtörtént cselekmény kifejtése.³

Mindezek ellenére az *argumentum* szövegkategória valami miatt kikopott az irodalomról vallott elképzelések közül, s a megmaradt kettőből is a fabulának jutott a kései antikvitás és a korai középkortól kezdődően nyilvánvalóan teológiai okok miatt a leértékelt szerep.

De vajon miért nem kopott ki az is? Ha belegondolunk, ez a kérdés még fontosabb és érdekesebb, mint az, hogy miért nem vesznek sokáig tudomást az *argumentum*ról. Nos, valójában két, tulajdonképpen ellentétes fabula-meghatározás létezett. Az egyik a nagyon régi és egyben a mai, ami a meseszerűségből, fikciós mivoltból indul ki. A másik viszont sok évszázadon keresztül elfedte ezt: nyelvi eszköz a fabula, ami a historiában mondottak igazságát erősíti. A magyar irodalomtörténet-írásban Pirnát Antal fontos tanulmánya óta mindig fel-felmerül a kettősség vizsgálatának fikciós alapú igénye. Viszont tudomásom szerint Bartók István volt az, aki *História és poézis: Gyöngyösi István megjegyzései a költészetéről* című tanulmányában elsőként veti fel és argumentálja alaposan, hogy a célelvű költészetben a historiával szembenállónak gondolt, és a mai modern irodalmi hagyományokból kiindulva jogosan annak gondolt fabula bizony egyáltalán nem képez dichotómiát a fikcionalitás szerint azzal szembenállónak feltételezett historiával. Így a fabula

mint az exemplum forrása, és mint ilyen, a nyelvi apparátust alkotó figurák része. Ebben a megközelítésben tehát a fabula a poézis nyelvi szinten megra-

---

²Trappen 1998, 138.

³Quintilianus 2008, 154: II. könyv, 4. fejezet (Előgyakorlatok a rétornál), 2.

gadható alkotóeleme. Retorikai értelemben az elocutio esztköztárához tartozik, és a poétikai értelemben vett inventio lehetséges megnyilvánulása.⁴

A fabula mint eszköz paradox módon éppen a historia hitelességét erősíti. Csak ezért van szükség rá, és egyben ez indokolja azt is, hogy miért kellett az argumentumnak úgy-mond kikopnia a rendszerből: ideológiai, teológiai okokból nem volt szükség rá, hiszen a valóságosság, szemben a meseszerűség egyértelmű hihetlenségével, akár immanens kritikát jelenthet a valóság feltételezett tökéletességével szemben. Vadai István 2008-as Tinódi-tanulmányában – Bartók alapján – nagyon pontosan állapítja meg, hogy

[é]szre kell vennünk, hogy a kor embere számára a fenti csoportok [a Varjas Béla-féle felosztás szerint: vallásos, bibliai; történeti; regényes, szerelmi tárgyú szövegcsoportok] mind megfértek a *lött dolog* kategóriáján belül, és csak a modern szemlélet lát éles különbséget közöttük.⁵

Sarkosan fogalmazva: szó sincs tehát a mai értelemben vett fikcióról akkor, amikor a kor szerzői vagy (ön)reflexió írói egymás közelében emlegetik a historiát és a fabulát, hiszen azok jelentése és funkciója jelentősen eltér attól, amit ma tulajdonítunk nekik. A fikciót ebben a rendszerben s mai értelemben a kikopott, figyelmen kívül hagyott argumentum tudta volna képviselni. A fabula tehát csupán olyan eszköz, amelynek lényege arra irányul, hogy a befogadókban a valós érzéki benyomásokhoz hasonló, s így a kifejtendő igazsághoz igazodó, azt erősítő hatást keltsen. Vagy ahogy Laczházi Gyula fogalmaz nagyon fontos 2004-es *A másolat vágya és a vágy másolata Balassi Bálint Celia-verseiben c.* tanulmányában az irodalminak tartott művek egy fontos csoportjára utalva:

A reneszánsz szerelmi költészet – miként az érzelmek reprezentálására vonatkozó retorikai elmélet – nem expresszív jellegű [...] A szónok [vagy költő, tkp. mindegy] nem saját érzelmeit fejezi ki, a szónoki teljesítmény a hatásra összpontosít, ennek érdekében kelti fel az érzelmeket.

Trappen véleménye szerint Locke után szétválik a szórakoztatás (korabeli magyar szóval, de természetesen nem mai jelentésben: a mulatság) és a tanítás igénye, ami alapján régít és újat el lehet egymástól különíteni. 1788-ban Pálóczi Horváth Ádám már így szól olvasóihoz az első Holmihoz írt bevezetőjében:

Vagy akarom-e el-hitetni valakivel; hogy ez, nem olyan jó szín alatt rosszúl írt, hanem valóságos hasznos könyv legyen? – Éppen nem, senkit sem akarok meg-tsalni: én meg-vallom igazán; hogy ez nem annyira valamelly előre fel-tett különös nagy haszonra, mint mulatságra és idő töltésre-való.⁶

---

⁴Bartók 2005, 257.

⁵Vadai 2008a, 22.

⁶Horváth 1788, 6.

Ha egy szöveg deklarált célja, hogy olvasóit a retorika segítségével, az érzelmekre hatva, affektusokat keltve valamilyen cél érdekében másmilyenné akarja tenni, akkor a régi irodalomhoz tartozik, ellenben ha „feltett különös nagy haszon” nélkül *csupán* szórakoztatni akar, akkor a modernitás része.⁷ Trappen utalása John Locke-ra nem kifejtett, viszont én nagyon szeretném azt gondolni, hogy Locke nyelvvel és megismeréssel kapcsolatos mérhetetlen szkepticismusára irányoz. Ezzel magyarázza, hogy – az ő szavaival – a barokk és a felvilágosodás korszaka között egy különösen mély korszakszakadék húzódik, s ennek oka az, hogy a két korszak fikciófogalma jelentősen eltér egymástól. Ezt az eltérést magyarázza Trappen; és persze Bartók István és Vadai István tanulmánya is indirekt módon retorikatörténeti okokkal. Én most az ismeretelméleti kérdések irányába indulok tovább.

1.2. az ismeretelméleti irány

A továbbiakban az ismeretelméleti megalapozottságát keresem a fikciófogalmak megjelenésének, eltűnésének, változásának. Kiindulópontom a nyilvánvaló tény: a fikció nem létezik rajtunk, embereken kívül, valamilyen okból (ez az, ami viszont most nem érdekel) mi magunk hozzuk létre. A fikció értelemszerűen az emberi elme leleménye. A kora újkorban és az újkor kezdetén e lelemény alapját az ilyen-olyan módon elménkbe (korabeli szóhasználattal emellett még szívünkbe vagy lelkünkbe) került ideák jelentik. Ezeket az ideákat a korban ideológiai, teológiai és az episztemológia két fontos irányzatának elvei alapján különböző nevekkel illették. Kiindulópontom az, hogy már maguk a gyakran metaforikus vagy metonimikus elnevezések is sokat mondanak azok használoinak elképzeléséről, az adott ideák valóságához való viszonyáról, s ebből következtetett igazságtartamáról.

Ma már nem kell hangsúlyozni, hogy mennyire fontos a kora újkor-újkor fordulóján született irodalomelméleti szövegek ismeretelméleti alapjait feltárni. Én ezt azzal egészíteném ki, hogy nem csupán ezen szövegek háttérének a feltárása a fontos, hanem általában a szövegeket előállítók és használók ismeretelméleti nézeteinek megértése is kiemelten kezelendő, függetlenül attól, hogy az irodalom működésére reflektáló vagy egyéb szövegekről van szó.

2. pecsét – kép – idea

A Külömb külömb féle autoroknak Görög, és Deák Nyelvből most újra Magyar Nyelvre fordított Meséik... címmel 1777-ben Kolozsvárt megjelentetett, s Aesopusnak tulajdo-

---

⁷Trappen 1998, 149.

nított állatmese gyűjtemény ismeretlen fordítója így ír a bevezetőben, az egyik kedvenc 18. századi szövegrészletem ez:

„Mikor a' mi gondolatunk meg-egyez a' dolognak valóságával, a' mellyről gondolkodunk, ez neveztetik Veritas Logicanak, mint ha elmémben forgatom valamelly Toronymnak tsonkaságát, és valójában tsonka-is, ezt Logicé igaznak lenni mondjuk; ha pedig a' mi gondolatunk nem égyez a' dolognak valóságával, a' mellyről gondolkodunk, ez neveztetik Falsitas Logicanak..”

„Igy már hasonlóképen ha a' mi beszédünk a' mi szívünk' gondolatjával meg-egyez, ez neveztetik Morális Veritasnak; ha pedig nem egyez, Moralis Falsitasnak p. o. ha azt mondom, hogy láttam fejr szeretsent, holott tudom az én gondolatomban, hogy olyan nintsen, tehát ez az én beszédem Moraliter falsum..”

Azt hiszem, hogy ez a bevezető remekül példázza, hogy létezett egy olyan eszme- és kulturtörténeti háttér, amelyben még a ma par excellence fikciós szövegek (állatmesék) értelmezése sem volt lehetséges a fikcionalitás megengedő keretein belül. A világról megszerezhető biztos tudás feltételezése csak az igaz és a hamis kétségek nélküli elválasztását tette lehetővé.

Ez persze csak úgy lehetséges, mint már mondtam, ha a megismerés teljes folyamata kétségek nélküli, az elménkben az ideák pontos reprezentációi az általuk szimbolizált valóság-elemeknek, s a beszédünk, az emberi nyelv is képes ennek a helyettesítésen alapuló, de mégis önazonos *valaminek* a közlésére.

Hol keletkezik a fikció? Valahol, valami által keletkeznie kell, hiszen éppen ezért fikció; ami fikció, arról feltételezzük, hogy nem feleltethetjük meg, pláne narratív keretei közt, valaminek a minket körülvevő, az általunk befogadható valóságban. Ez a kijelentés persze az előbbi feltételezésen túl egy újabbat is magában hordoz: ti. azt, hogy a minket körülvevő világ megismerhető, amely megismerés szükséges bármi jelenség fikatív voltának belátásához. Ha ezzel a képességgel bírunk, akkor könnyedén meg tudjuk különböztetni az elménkben (és persze mások elméjében is) a valóságot a fiktívól.

Nem csak filozófiaiinak, tkp. ismeretelméletinek nevezhető szövegekben, de gyakran ma is szépirodalminak tarthatókban is felbukkan valamilyen módon az elmébe került, vagy ott jelen lévő dolgok leggyakrabban metaforikus ábrázolása.

A kora újkori vagy újkori empirizmus következetesen az érzékszervek közvetítő szerepét hangsúlyozza, míg mint a racionalizmus hagyománya felveti a velünk született ideák lehetőségét. Ez persze azt is jelenti, hogy azok nem véletlenül olyanok, amilyenek: olyanoknak kell lenniük valamilyen – gyakran teológiai magyarázattal alátámasztott – okból. Ez a nomináldefiníció által tovább már nem magyarázható ideák halmaza,

amelyek igazságtartamát mind a racionalista, mind az empirista irány elismeri, illetve a feltételezett isteni eredet miatt kétségbe sem vonhatók. Ez utóbbiak leggyakoribb nyelvi kifejezése református szövegekben a pecsét. A pecsétként felfogott idea nem egyszerűen s önkényesen jele valaminek, a Melianus néven a nagy hatású *Igasság paisa* c. munkát publikáló Helmeczi István így határozza meg:

A petsét mi légyen, és mire való, tudgyuk. Olly eszköz, melly által az emberek a dolognak valósága felől bizonyosokká tétetnek...⁸

1735-ben Szathmári Mihály *Úri vatsora felett meg-gyujtatott szövétnek...* c. könyvében így magyarázza a megpecsételt bizonyosságot, szembeállítva azt az elme tevékenysége során keletkezett ismeretekkel:

...nem festett ház, nem is bor nélkül való tzigér; nem imaginatio, képzelés a mi értelmünk szerint az Úri Vatsora; [...] A Diploma a petsétes Levél-is melly ez iránt hitünket erosit; és hogy nem fabula a Kristus érettünk lett halála; nálunk vagyon.⁹

De idézhetem egyik kedvenc szerzőm, a katolikus (nem ezért kedvenc) Gusztinyi János meghatározását a református pecsétről:

Ebből látod, hogy a Reformatus-ok tanítása szerint, a Szent írásban található ígíreték, mintegy írott Levelei [értsd: szerződésai] a Kristusnak, a Sacramentum ezen az írott levélen függő, és Erősítő Petsét, a Lelki-esméret pedig mint a viasz, melyre nyomtattatik a Petsét.¹⁰

Sorolhatnám még a példákat, de a lényeg már ennyiből is látható: a cartesiánus racionalizmus értelmében, különösen a hit lényegét érintő kérdésekben az egyszerű ideákhoz képest is tökéletesebb eszköz áll az ember rendelkezésére. De, s újra Gusztinit fogom idézni, a katolikusok számára is alapvetően elfogadott volt, hogy az elme ideái – habár az érzékszervek közvetítésével jutottak oda – tökéletesen megfelelnek az emberi gondolkodás céljainak, miszerint:

Mivel pedig nem lehet másképen a dolog elménkben, hanem csak saját képe, és Idea-ja által, kiki által-láthattya, hogy az elménkben öntetett Idea-k vezérlik az embereknek minden okos ítéletit, és a dolognak esméretit.¹¹

---

⁸Melianus 1741, 27.

⁹Szathmári 1735, 38.

¹⁰Gusztini 1759, 45.

¹¹Gusztini 1759, 498.

Tehát, az oda öntetett ideák érvényessége, tökéletessége (és ezáltal az érzékelés kapcsolatos szkepszis) nem kérdőjeleződik meg. Hiba egyedül az azokkal való műveletek során léphet fel, az emberi gondolkodás az, ami az igaz ideákkal való műveletek során hamis/nem igaz következtetésekre juthat. Ebből a szempontból nincs különbség a két felekezet között:

[a] természeti igaz okoskodásnak eredete, a dolgoknak IDEÁI, képei, formái, ábrázati, mellyek szerént mikor itéletet teszünk, [soha meg nem tsalatkózunk, mivel a bennünk való lelki isméret által nekünk szólló és minket tanító Isten minket meg nem tsalhat.¹²

Meglepően korán, 1735-ben felmerül annak a lehetősége, hogy lehetséges akár szavakkal is gondolkodni [!], de a tévedés, hamis jelölés lehetősége miatt ez egyáltalán nem ajánlott. Leibniz 1711-ben írt, *Unvorgreiffliche Gedanken* című kis művében már egyértelműen állítja, hogy csak szavakkal gondolkodunk és nem képekkel (megjegyzem, ezt még Locke esetében sem lehet eldönteni), viszont a Szathmári Mihály prédikátorhoz hasonló érveket hoz amellet, hogy ez nem vezet semmi jóra: „sokszor a szók miatt hagyjuk-el magát a dolgot és a valóságot”.

Szeretném újra hangsúlyozni, hogy az idézett, és az idő hiánya miatt nem citált további szöveghelyeken nem merül fel, hogy ne lenne lehetséges a helyes gondolkodás. Viszont a szavakkal mint eszközökkel szembeni szkepszis jelen van, de meglepő módon a helyes, és az adott kommunikációs szituációhoz illő nyelvhasználattal a szóbeli közlés valóságtartama megegyezik a gondolatok valóságával. Ezt biztosítja a retorika, és ezt biztosítja adott esetben a figurális nyelvhasználat, s akár a sokszor gyerekesnek, gyerekeknek való fabula mint elocutio eszköz.

Az ismeretközlő szavakkal szembeni szkepszis miatt van példa a Pascal nyomán nevezük úgy geometriai gondolkodás megjelenésére is. A század egyik legeredetibb gondolkodója, Kovásznai Sándor írja a következőket 1773-as Önéletírásában tanulóéveira, az 50-es évek közepére visszaemlékezve:

...minden historiáról [amiben elementum, mundus optimus sat. nem volt] úgy gondolkozott [Kovácsnai Sándor], hogy fabula és bizonytalan, és azért haszontalan, amiben demonstratio nincsen, methodo mathematica. És bizony erősen csudálkozott sokszor rajta, hogy mivel a mathematica és Volfiana methodus olyan szép, olyan erős, olyan bizonyos és naturalis methodus, miért vagyon, hogy az Isten a Szentírást nem íratta volt methodo mathematica et Volfiana, hogy így az ember elméjét könnyebben meggyőzhette

---

¹²Melianus, 1741, 144–145.

volna? Ó szörnyű bolond vélekedés! és ártalmas veszedelmes gondolat! De bezzeg már most másképpen okoskodik.¹³

3. Következtetés

Mindaddig, amíg a gondolatokat nem nyelvként vagy szavakként, hanem valamilyen metaforával a valóságot tökéletesen leképező képszerű ideáknak tételezték fel, amikkel az emberi elme műveleteket tud végezni, illetve mindaddig amíg a szöveges művek deklarált célja a hatáskeltés volt, amihez az eszköztárat a retorikai hagyomány biztosította: mindaddig nem beszélhetünk mai értelemben vett fikcióról, csupán nem igaz kijelentésekről, amik morálisan, az elkerülhetőség miatt, elítélendők.

---

¹³Kovácsnai 1970, 102.